

І С А А К
МАЗЕПА

*Україна в огні й бурі
революції*

1917—1921

Харків
«Фоліо»
2019

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Це друге видання моїх споминів виходить лише з деякими незначними доповненнями в другій і третій частинах. Ці зміни торкаються головно тих місць в тексті, що їх повикреслювала цензура в першому виданні. Перша частина виходить без жадних змін з огляду на друкування її фотографічним способом. Тому й правопис у всіх трьох частинах залишено той самий, що був у першому виданні.

АВТОР

ПЕРЕДМОВА.

В роках 1919—1921 мені судила доля брати ближчу участь в українській визвольній боротьбі. Я не збирався писати спогадів про ту бурхливу революційну добу. Тільки тепер, на певній історичній віддалі від тих подій, коли вже можна спокійніше говорити й думати про наші минулі успіхи та недостачі, відчувається потреба зафіксувати деякі свої спостереження та факти в тих недавніх часів. До цього мене спонукає також те, що багато в наших визначніших діячів тої доби, на мою думку, в своїх спогадах дають оцінку революційних подій тих часів на підставі занадто суб'єктивного, неісторичного підходу до справи. Взагалі мені вдається, що наші мемуаристи чомусь занадто вже віддаються гіперкритиці й за дрібним повсякденним намулом тих бурхливих часів не бачуть величі самих змагань пробудженого українського народу.

Найдокладніше я спиняюся на боротьбі 1919 року, яку знаю ближче. В деяких колах нашого суспільства існує погляд, що, мовляв, була допущена помилка, що після повалення гетьманського режиму, в кінці 1918 і на початку 1919 року, не введено на Україні своєї української радянської влади. Тоді, мовляв, не було б братовбивчої війни в середині самого українського народу і хто знає, кажуть прихильники цього погляду, чи не склався б тоді цілий хід подій на Україні більш сприятливо для наших визвольних змагань. Проблему українського більшевизму я розглянув в своїй книзі «Большевизм і окупація України» (Львів 1922). Тут хочу на конкретних фактах показати, як воно в дійсності було у нас з тими різними спробами завести у себе на Україні свою українську радянську владу.

Щоб піти назустріч читачеві, який не знає тої доби, я подаю на початку невеликий вступ про загальний стан українського суспільства напередодні революції 1917 року, а крім того короткий перебіг революційних подій на Катеринославщині в роках 1917—1918, які я спостерігав там за Центральної Ради і потім за Гетьманщини. Боротьба 1919 року тісно зв'язана з подіями попередніх років, тому сама по собі була б для читача мало зрозумілою

Матеріал, який подаю в своїх спогадах, складається в 3-х частин: 1) Доба від початку революції 1917 р. до приходу Української Галицької Армії на Велику Україну в липні 1919 р. 2) Кам'янецька доба і Зимовий похід — до травня 1920 р. і 3) Польсько-український союз і кінець збройних змагань Української Народньої Республіки — до листопада 1921 р.

В своїх спогадах я не обмежуюся передачею лише того, що я сам бачив і чув. В тій мірі, в якій це дозволяли умови праці на еміграції, я старався, крім своєї пам'яті та своїх записок, використати для освітлення окремих моментів також опубліковані досі матеріяли та спогади різних авторів.

Якщо ця моя праця хоч в невеликій мірі допоможе читачеві в ширшій перспективі подивитися на нашу минулу боротьбу часів великої української революції, я вважатиму своє завдання за цілком виконане.

Вважаю за свою присмну повинність подякувати на цім місці директорові Музею Визвольної Боротьби України в Празі проф. Д. Антоновичу, його заступникові проф. С. Наріжному, завідуючому Українського Історичного Кабінету в Празі А. Животкові і завідуючому українським відділом Словянської Бібліотеки в Празі проф. О. Гайманівському, що дали мені змогу користатися матеріялами до історії української революції, зібраними в цих установах. Дякую також усім іншим особам, що своїми інформаціями допомогли мені точніше встановити деякі дати і факти. Окрему щиру подяку висловлюю проф. П. Феденкові за перегляд цілої моєї праці й за допомогу мені своїми цінними вказівками та зауваженнями.

Автор.

Прага, жовтень 1941.

ВСТУП

І. УКРАЇНЬСКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 р. І РОСІЯ.

Загальний стан українського суспільства напередодні революції 1917 р. Наслідки русифікаційної політики царської Росії. Особливості історичного розвитку російського суспільства. Традиції абстрактного радикалізму. Мілюков про «природні стадії» революції 1917 р. Большевицька фаза революції на Україні. Український історик про причини збільшення українських мас. Роль українських соціалістів в національно-політичному пробудженні українського народу. Як у нас пишуть про революцію 1917 року?

Українська революція 1917 року — процес надзвичайно складний. Розібратися в ньому можна, лише взявши на увагу ті обставини, в яких цей процес відбувався. Без усвідомлення загального характеру революційного руху тої доби, як і того суспільно-політичного тла, на якому цей рух виник і розвивався, не можна зрозуміти значіння й вислідів нашої минулої визвольної боротьби.

Історично обставини так склалися, що революція на Україні вибухла в умовах надзвичайно несприятливих для вільного та незалежного від російських впливів розвитку українських визвольних змагань. Двохсотлітня московська неволя скалічила український народ: знищила його нормальну соціальну будову, підпорядкувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства, створила в українського народу сиру етнографічну масу несвідомих і неорганізованих робітників і селян. Русифікаційна політика царської Росії була причиною того, що міста на Україні, а в них і всі вищі верстви українського суспільства, як і верхи українського робітництва, аденационалізувалися. За незначними винятками вони стали чужі, неукраїнські. Школи для української людности були тільки в російською мовою. Вся маса інтелігенції: урядовці, учителі, лікарі, адвокати і т. п. складалися переважно з росіян, жидів та з помосковчених «малоросів». Торговля і промисел були в неукраїнських руках. Коли до цього додати, що й

грамотність на Україні була нижча навіть, як в «корінній» Росії (напр., за переписом 1897 р. по цілій Європейській Росії, в тім числі на Україні, було грамотних лише 21%, тоді як в трьох прибалтійських губерніях, з яких потім повстали незалежні Естонія й Латвія, 71—80%, а в Фінляндії 81%)¹⁾, то фактично на Україні напередодні революції панував «русский дух» і майже не було помітно проявів якогобудь ширшого, масового національного руху.

Це торкалося не тільки культурного та господарського, але й політичного життя на Україні. Перед вибухом революції по цілій Україні панували впливи російських політичних партій. Ці партії валивали країну своєю політичною пресою та літературою. Українська пропаганда ледве животіла. На загальному тлі російського засилля ледве блимав невеличкий вогник політично активної української інтелігенції. Цей вогник виявлявся в діяльності української соц.-демократичної партії, що ще в 1900 році під назвою Революційної Української Партії повстала як перша активна українська політична організація й працювала переважно між українським робітництвом та селянством, і Т-ва Українських Поступовців, в якому гуртувалися поміркованіші елементи української інтелігенції. Діяльність цих двох груп була каплею в морі тих потреб, що стояли перед поневоленим українським народом під царською Росією.

З усіх суспільних верств на Україні українським залишалось лише селянство і звязане з ним сільсько-господарське робітництво. Але в якому стані це селянство перебувало? Воно було національно несвідоме і неорганізоване. Політично перебувало під впливом російських політичних партій, особливо російських соціалістів-революціонерів, цієї специфічно російської партії, а її утопічними гаслами соціалізації землі і взагалі негайного введення соціалізму в Росії, при всяких умовах. Партія українських соц.-революціонерів сформувалася лише на своєму установчому з'їзді в квітні 1917 року, тобто через місяць після вибуху революції. Приблизно тоді ж була заснована станова сільська організація «Українська Селянська Спілка».

Російські політичні партії працювали на Україні за директивами петербурзьких і московських центрів. Це були філії загально-російських організацій, що провадили свою діяльність на підставі єдиної програми й тактики для цілої Російської імперії

¹⁾ Навіть через 40 літ після того, а саме в р. 1926, за даними большевицького перепису, грамотних росіян в Світському Союзі було 45.1%, а українців лише 41.4%.

Виятком була т зв. «Спілка» (український соц.-дем. союз), що повстала в 1905 році, як частина російської соц.-дем. партії, і ставила своїм завданням «організацію пролетаріату, що розмовляє по-українському». Ціла історія цієї організації — це одна в найяскравіших ілюстрацій того примітивного стану, в якому перебували в той час навіть активніші елементи українського суспільства. Аджеж головними організаторами «Спілки» були українці: О. Скоропис-Йолтуховський, М. Галаган, М. Меленевський та інші. А національна програма «української» Спілки полягала в тому, що члени цієї організації не визнавали ніякої, навіть найменшої автономії для України. Один з головних ідеологів «Спілки» П. Тучапський на сторінках петербурзького тижневика «Вестник Жлани», що в роках 1906—7 виходив в участю Леніна, Троцького, Каменева, Луначарського та інших провідників тодішніх російських большевиків та їх однодумців, писав:

«На мою думку, життя українського народу занадто сплелося в життям російського народу й не тільки політично та економічно, але й культурно. Самостійної української культури нема. Українська культура не існує. Значить знищення національного гніту на Україні не дасть покищо в справі піднесення культурного рівня населення ніякого плюса. Аджеж утворення культури — це діло не кількох років, а принаймні десятиліть.

«І ось, на мов глибоке переконання, українські соц.-демократи, що хотять насадити в українському робітництві домагання автономії України, свідомо спонукають його зосереджувати свою увагу на національному питанні. Цим самим українські соц.-демократи являються, на мій погляд, націоналістами. . .

«Я готовий був би визнати автономію України, коли б цього вимагало національне почуття українського народу. Тоді це були б вимоги нації. Але національне почуття українців розвинуто дуже мало. Українські селяни й український пролетаріат не виступають в домаганням автономії України. Ми маємо діло покищо в домаганням партій, що визначаються майже виключно інтелігентським характером. Українським масам доводиться, так мовити, прищеплювати це домагання».

Із всього цього Тучапський робив такий висновок:

«Національний гніт вплине безслідно, якщо будуть здійснені домагання російської соціал-демократії щодо «повної рівноправності всіх громадян, незалежно від полу, релігії, раси й національності», а також повного забезпечення як свободи слова й преси взагалі, так і «права населення одержувати освіту на рідній мові, що має бути забезпечене утворенням на кошті держави

й органів самоврядування потрібних для цього шкіл» і т. д. («Вестник Жизни», 1906, №№ 1, 2, 9).²⁾

Отже ніякої автономії України і ніяких окремих українських політичних партій. Хай, мовляв, живе «єдина, свободна Росія!» Можна собі уявити, в якому стані перебувала тоді національна свідомість ширших українських мас, коли навіть піонери українського революційного руху співали «Слава» єдиній Росії й боролися. . . проти автономії України. Не дивно, що коли в 1907 році прийшло до виборів до другої Державної Думи, то спілчане провели до цього російського парламенту 14 послів, а українські соц.-демократи, що в своїй програмі мали постулат національно-територіальної автономії України, спромоглися тільки на один мандат. «Спілка» видавала й ширила в масах свої брошури та відозви українською й російською мовами і мала великий успіх. Тільки через те, що за якийсь час «Спілка» зосередила свою увагу на міському робітничові, здебільшого зросійщеному, вона втратила ґрунт для свого існування і вже перед світовою війною зашмерла.

Поруч в загальною квалістю українського руху, в дореволюційному житті на Україні звертав на себе увагу ще один дуже важливий факт: на Україні ніяких українських більшовицьких організацій не було. Всі більшовицькі організації на Україні були виключно російські. Та й ці російські організації не визначалися тут таким розвитком, як більшовицькі організації на Московщині. Відомо, що після розколу російської соц.-дем. партії в 1903 році на більшовиків і на меншовиків більшість російського політично свідомого робітництва на Україні, в протилежність до Московщини, пішли не за більшовиками, а за меншовиками. І так тривало аж до приходу російських більшовиків на Україну в кінці 1917 року. Один із тодішніх більшовицьких провідників у Катеринославі — Яковлев (Епштейн), що пізніше, підчас примусової колективізації сільського господарства, був більшовицьким комісаром хліборобства, в приводу цього писав:

«В час жовтневої революції у нас не було більшості в катеринославському совіті (більшість меншовиків), в харківському совіті (більшість лівих есерів), в обласному комітеті Донецького басейну (більшість меншовиків). Відсталість робітничої свідомости

²⁾ П. Тучапський — син священника в Таращанського повіту на Київщині. Після 1910 р. він розійшовся з більшовиками й працював як російський меншовик аж до самої смерті, що спіткала його в 1922-ім році на посаді бібліотекаря Української Академії Наук. Доля наче пімстилася над цим «малоросом»: він умирає за працю в українській установі!

на півдні, — вазначає він в дусі звичайної большевицької пропаганди, — находить собі вираз власне в фортеці меншевиаму як російського, так і українського (меншевики української соц.-дем. партії в Катеринославі)» («Коммунист», 1920, № 4).

Отже большевизм був продуктом чисто російських умов життя і на українському ґрунті він не мав ніякого глибшого коріння для свого поширення.

Загальний стан українського суспільства мав рішальний вплив на хід революційних подій на Україні. Після вибуху революції український народ виявив максимум своєї енергії для самоорганізації та розбудови своїх національних сил, але, скалічений двохсотлітньою неволею, був не в стані відразу стати на власні ноги. Всі змагання пробудженого українського народу до незалежного життя скінчилися перемогою централістичної Москви. В цих умовах Україні довелося пережити всі ті стадії революції, які пережила й сама Московщина.

Як наслідок особливих умов розвитку дореволюційної Росії, в російському суспільстві не знайшлося сильних верств, що по поваленню царського абсолютизму могли б стати основою для закріплення нового, демократичного ладу. В протилежність до Західної Європи, в Росії були слабо розвинуті середні суспільні верстви — т. зв. дрібна буржуазія. Разом з тим Росія, при порівнюючи слабому розвитку капіталістичної системи господарства, визначалася досить великою кількістю індустриального робітництва та спрлетаризованого селянства, що переважно йшли за соціалістичними партіями. Сама російська інтелігенція, що мала провід у цих партіях, не мала політичного досвіду й жила переважно в сфері абстрактних ідей. Самодержавна влада не допускала опозиційно настроєної інтелігенції до державного управління й до практичної політичної роботи. Все це утворювало сприятливі умови для поширення ідей утопійного, т. зв. народницького соціалізму, що, починаючи від 60-х і 70-х років минулого століття, став основою світогляду землевольців, Бакуніна, народників і нарешті партії соц.-революціонерів. Традиції революційного народництва й абстрактного радикалізму панували в широких колах російської інтелігенції. А через інтелігенцію ідеологія народницького соціалізму була поширена серед робітництва й особливо серед селянства. Селяни йшли за партією соц.-революціонерів головню в тих мотивів, що в їхній програмі («соціалізація землі») вони бачили найбільш радикальний спосіб для знищення старих земельних порядків і наділення землею всіх трудящих.

Це було те загальне тло, на якому розвивалася революція

ЗМІСТ

І ЦЕНТРАЛЬНА РАДА — ГЕТЬМАНЩИНА — ДИРЕКТОРІЯ

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ	4
ПЕРЕДМОВА	5
ВСТУП.	
I. Українська революція 1917 р. і Росія	7
ДВА РОКИ РЕВОЛЮЦІЇ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ	
II. Доба Центральної Ради	17
III. Доба гетьманщини	44
ДОБА ДИРЕКТОРІЇ (січень-березень 1919)	
IV. Після протигетьманського повстання	66
V. Орієнтація на Антанту	96
VI. Українська Народня Республіка на роздоріжжі	115
РІВНЕНСЬКА ДОБА (квітень-травень 1919)	
VII. Соціялісти вертаються до влади	150
VIII. Орієнтація на власні сили	169
IX. Перед новим етапом боротьби	187

II КАМ'ЯНЕЦЬКА ДОБА — ЗИМОВИЙ ПОХІД

КАМ'ЯНЕЦЬКА ДОБА (червень-листопад 1919)	
X. Як почалася боротьба соборним фронтом?	213
XI. Дуалізм влади й шукання порозуміння	239
XII. Зустріч з армією Денікіна і руїна українського фронту	268
XIII. Війна з Денікіном і українська дипломатія	289

XIV. Листопадова катастрофа	319
ЗИМОВИЙ ПОХІД (6 грудня 1919 — 6 травня 1920)	
XV. Ліквідація регулярного фронту і похід Наддніпрянської армії в вороже запілля	349
XVI. Галицька армія на роздоріжжі	375
XVII. Наради членів уряду У. Н. Р. в Кам'янці	396
XVIII. Моя подорож до армії. Кінець Зимового походу	416

ІІІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ — РІК НА ЕМІГРАЦІЇ

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ (22 квітня 1920 — 12 жовтня 1920)

XIX. Варшавський договір і моя зустріч з Петлюрою в Могилеві	453
XX. Зміна уряду у Винниці	470
XXI. Кінець польсько-московської війни і перемиря в Ризі	487
XXII. Останній відступ	505

РІК НА ЕМІГРАЦІЇ (листопад 1920 — листопад 1921)

XXIII. Спроби реорганізувати провід У. Н. Р.	515
Кінець збройних змагань У. Н. Р.	531
ПІДСУМКИ І ВИСНОВКИ	561

I. ДОДАТКИ

Додаток 1. До розділу «Українська революція 1917 р. і Росія»	568
Додаток 2. До розділів «Повстанський рух на Україні» і «Зимовий похід»	581
Додаток 3. До розділу про голод на Україні в рр. 1921—1922	588
II. ДОКУМЕНТИ	595